

Mwingiliano wa Kisimulizi katika *Tenzi za Fumo Liyongo* (UFL), *Gilgamesh* (UG), *Mikidadi na Mayasa* (UMM) pamoja na *Simulizi ya Samsoni* (SS)

Priscah J. Kiprotich, Samuel M. Obuchi na Mwanakombo Mohamed
Chuo Kikuu cha Moi

Ikisiri

Makala haya yanajadili suala la mwingilianomatini katika tendi teule na matini ya kidini. Mabadiliko katika jamii yanayoletwa na teknolojia ya kisasa yamesababisha baadhi ya kazi za kijadi kama vile tenzi, kusahaulika. Tenzi ni hifadhi muhimu ya historia ya jamii, hivyo zinafaa kuhifadhiwa kwa kufanyiwa utafiti zaidi ili ziendelee kuwa na manufaa katika jamii. Kutokana na udurusu wa maandishi uliofanywa na watafiti, ilidhihirika kwamba *tenzi za Fumo Liyongo* (UFL), *Gilgamesh* (UG), *Mikidadi na Mayasa* (UMM) pamoja na *Simulizi ya Samsoni* (SS) zinawasilisha visa mbalimbali kwa njia ya usimulizi. Matini hizi teule zina mwangwi fulani unaohisika kisimulizi. Makala haya yamezingatia Biblia kama matini muhimu ambayo ina wingi wa kazi za kifasihi zinazohitaji kuhakikiwa, mojawapo ikiwa *Simulizi ya Samsoni*. Makala haya yamejadili mbinu za kisanii zilizotumika kisimulizi ili kuwasilisha ujumbe uliokusudiwa.

Maneno Muhimu: Mwingilianomatini, Usimulizi, Tenzi, Biblia, Waamuzi.

Utangulizi

Lengo la Makala haya ni kuhakiki mwingiliano wa kisimulizi katika *tenzi za Fumo Liyongo* (UFL), *Gilgamesh* (UG), *Mikidadi na Mayasa* (UMM) pamoja na *Simulizi ya Samsoni* (SS). Mbali na tenzi, maandishi walirejelea *Biblia Takatifu*, kitabu cha Waamuzi sura 13, 14, 15 na 16 ili kupata *Simulizi ya Samsoni*. Waamuzi katika Biblia ni kitabu kinachohusu Waisraeli na viongozi wake baada ya kifo cha Yohua hadi wakati wa Waamuzi kama vile Gideon. Waisraeli walimuasi Mungu kwa njia nyingi, hivyo Mungu ‘akawaacha’ wateseke. Samsoni, aliyekuwa na sifa maalumu za kiungu ni moja kati ya wale waliowaokoa Waisraeli dhidi ya utesi wa Wafilisti, (Barker, 1973) (mh). *Simulizi ya Samsoni* imewiana na simulizi za Fumo Liyongo katika UFL, *Gilgamesh* katika UG na *Mikidadi na Mayasa* katika UMM. Kutokana na maandishi mbalimbali kuhusiana na tenzi, inabainika kwamba tenzi zilitumika hasa katika jamii za kijadi kama njia moja ya kuleta burudani. Hata hivyo, tenzi zilitumika vilevile kuwasilisha ujumbe tofautitofauti kwa jamii. Mulokozi (2002) anaonya kuwa jamii ya karne hii isipochukua hatua madhubuti, sanaa hii muhimu huenda ikapotea. Makala haya yaliongozwa na nadharia ya mwingilianomatini iliyoasisiwa na Julia Kristeva (1986). Mwingilianomatini inasisitiza kuwa matini

zote za kisanaa hujibizana na kusemezana. Makala haya yametoa ufafanuzi wa dhana ya usimulizi na kuonyesha mbinu za kisimulizi za ki-utendi, nafsi ya kwanza na nafsi ya tatu zilizotumika katika matini teule.

Dhana ya Usimulizi

Kimsingi usimulizi unahusishwa na hadithi. Hadithi huwa na matukio yanayohitaji kuelezwa kwa njia ya kisimulizi. Aghalabu, usimulizi uhusishwa na tanzu za fasihi simulizi. Katika fasihi andishi, usimulizi hudhihirika hasa katika tanzu za riwaya na hadithi fupi. Katika usimulizi, huwepo kisa kinachosababisha usimuliaji. Ushairi huwa na mtindo maalumu wa uwasilishaji ujumbe kwa hadhira lengwa. Inabainika kwamba ushairi una mapigo maalumu ya kisauti ambayo yanajenga urari wa vina na mizani. Katika ushairi, uwasilishaji wa ujumbe maalumu husisitizwa kupitia urudiaji wa mshororo, maneno au sauti. Genette (1980) anaeleza kwamba usimulizi hutokea wakati ambapo kuna kisa kilicho na mpangilio wa matukio hatua kwa hatua. Aidha, anasema kuwa ni muhimu kubainisha wakati wa usimulizi na wahusika katika simulizi yenyewe. Hayo yote huchangia utokeaji wa kitendo cha usimuliaji. Matini teule za UFL, UG, UMM na SS zinadhihirisha matumizi ya mbinu ya kisimulizi katika uwasilishaji wa ujumbe.

Usimulizi hubainika katika fasihi simulizi na vilevile fasihi andishi. Hata hivyo, usimulizi katika fasihi simulizi huhusisha hadhira hai, jambo linalosababisha tofauti kuu katika tanzu hizi mbili za fasihi. Mulokozi (2002) anaeleza kuwa sauti ya usimulizi katika tendi hutofautiana na sauti ya usimulizi katika fasihi andishi ambapo mwandishi katika fasihi andishi hulenga hadhira tuli huku mwandishi (msimulizi) katika fasihi simulizi akilenga hadhira hai. Msimulizi katika kazi za fasihi simulizi ana uwezo wa kujitokeza kama mtendaji na vilevile mhusika. Kwa sababu hii, malenga katika utendi huibuka kuwa na aina tatu za sauti za kipekee katika simulizi ambazo ni; taarifa, uigaji na ushiriki.

Dhana ya usimulizi kwa kawaida huhusishwa na utanzu wa fasihi simulizi, ilhali katika fasihi andishi tanzu zinazotambulika kwa usimulizi ni riwaya, ushairi, novela na hadithi fupi. Kwa ujumla ni kwamba usimulizi unahusishwa na kazi za kinathari. Wamitila (2008) anaeleza kwamba sifa ya usimulizi inahusishwa kwa kiasi kikubwa na kazi za kinathari ijapokuwa huweza kutokeza katika ushairi na hasa katika tungo ndefu kama tendi. Hata hivyo, si tenzi zote ambazo zinasimulia hadithi. Matini zilizorejelewa katika Makala haya zina sifa zinazotosheleza usimulizi kama ilivyo katika kazi zozote za kinathari, kwa mfano, kuwa na matumizi ya mbinu ya usimulizi wa nafsi ya kwanza na tatu, uwepo wa kisa na wahusika. Makala haya yamechunguza suala la mwingilianomatini katika *tenzi za Fumo Liyongo, Gilgamesh, Mikidadi na Mayasa na Simulizi ya Samsoni*.

Usimulizi wa ki-Utendi katika UFL

UFL umetumia mbinu changamano za usimulizi ili kuendeleza hadithi iliyomo. Katika fasihi simulizi za Kiafrika, mtambaji alipaswa kuwa na mbinu maalumu ya

kuichangamsha hadhira yake kwa kusudi la kuteka makini yao. Vivyo hivyo, katika ushairi (simulizi au andishi), msimulizi anafaa kuegemea ubunifu wake ili kutimiza lengo lake kikamilifu. Mbali na matumizi ya lugha bunifu, mbinu za kisimulizi zinazotumiwa na msimulizi huchangia katika kufanikisha malengo ya kazi husika. Kama anavyoeleza Wamitila (khj), moja kati ya mbinu za kisimulizi ni usimulizi wa ki-utendi, ambapo usimulizi wa nafsi ya kwanza hujitokeza na msimulizi husimulia hadithi ambayo kwayo, hashiriki katika matendo yake. UFL umetumia mbinu hii kuelezea matukio yanayotokea katika kisa cha Fumo Liyongo. Katika beti za nne na tano, mwandishi anaeleza kwamba hajashiriki katika matendo yaliyotokea bali anaripoti tu mambo yaliyomzingira mhusika ambaye ni Fumo Liyongo:

1

UFL
Hadithi niwandikiye
Ya ajabu musikiye
Yalojiri amriye
Mupate kufahamiya (ub. 4)

Niweleze kwa utungo
Hadithi yake liyongo
Niweleze na mazinga
Mambo yalomzingiya (ub. 5)

Beti hizi zinaonyesha kisa fulani ambacho msimulizi anataka wasomaji wake wajue. Kwa kutaja *hadithi* ina maana kwamba kuna mfululizo wa matukio ambayo yanafaa kuelezwa ki-simulizi. Hapa, usimulizi umetokea kama mbinu mojawapo ya kupasha ujumbe katika tendi. Mtunzi wa UFL anasimulia mambo mengi yanayohusu mhusika Liyongo. Beti zifuatazo zinadhihirisha kwamba mtunzi si mshiriki katika usimulizi wenyewe, hivyo kubainisha usimulizi wa ki utendi:

2

UFL

Wagala wakabaini
“Huyu Liyongo ni nyani
Kwetu hayusilikani
Wala hatuyasikiya” (ub. 11)

“Ni mwanamume Swahihi
Kama simba una zihi
Usiku na asubuhi
Kutembea ni mamoya (ub. 12)

Katika dondoo hili msimulizi anabainisha kutoshiriki katika matendo yanayojiri. Mtunzi anasema ‘*huyu Liyongo ni nyani kwetu hayusilikani wala hatuyasikiya*’. Hapa, mhusika Liyongo amesikika tu kwa hao Wagalla, bali hajulikani hasa ni nani (nyani). Mtunzi anasimulia mambo yanayosemwa kuhusu Fumo Liyongo. Anataja sifa za mhusika na kumsifu kwa sababu ya ujasiri wake kwa kusema kuwa yeye ni

mwanamume ‘*swahihi*’. Usimulizi wa ki-utendi umetumika katika *Utenzi wa Fumo Liyongo* kusimulia kisa kirefu cha mhusika mkuu. Ni mbinu inayotumika katika uwasilishaji wa tenzi ambapo msimulizi anaonyesha kutoshiriki katika visa mbalimbali anavyovisimulia. Usimulizi wa ki-utendi umetumika kama mbinu moja iliyotumika kikamilifu kuwasilisha ujumbe kisimulizi katika UFL.

Usimulizi wa ki-Utendi katika UMM

Mbinu ya usimulizi ya ki-utendi imetumika vilevile katika *Utendi wa Mikidadi na Mayasa*. Hii inadhihirisha uwepo wa kisa au hadithi inayoendelezwa na ambayo msimulizi anakusudia hadhira yake ifuate. Kisa kinasimuliwa cha kuonyesha matukio ya mhusika mkuu ambaye ni Mikidadi. Baada ya kutwaa mali ya kutosha alijihisi shujaa na kuanza kujigamba hasa aliposhurutishwa kumwua simba, tendo alilolifanya kwa urahisi sana. Mbali na beti zingine, msimulizi anawasilisha majigambo hayo katika beti zifuatazo:

3

UMM

Simba awele kuruka
Ili kutaka mshika
Upanga ukamtoka
Mikidadi katwaa (ub.455)

Alipokwisha mkataa
Simba akamkukuta
Na shairi akaleta
Kujisifu ushujaa (ub.456)

Matendo ya Mikidadi yalishangaza watu wengi, miongoni mwao Sultani aliyeona heri kumvisha Mikidadi taji lake kwa sababu ya ushujaa aliouonyesha. Hata hivyo. waziri wa Sultani hakufurahishwa na hatua aliyoichukua Sultani. Alimkosoa Sultani kwa kusema kuwa ilikuwa ni radhi kumpa mali lakini sio kumvulia taji kwa sababu Mikidadi alikuwa mgeni. Aidha, hatua hii inadhihirisha aibu na kufedhehesha kwa Sultani kumvulia mtu taji lake. Maneno katika Beti 455 na 456 yanadhihirisha kwamba msimulizi anaripoti tu, bali si mshiriki katika kisa chenyewe. Usimulizi wa ki-utendi aidha unabainika katika beti 467 na 470 katika UMM.

Usimulizi wa ki-utendi aidha unadhihirika katika mipango ya mikidadi ya kumwoa Mayasa. Wakati huo pia, baba yake Mayasa anapanga njama za hila za kumwoza Mayasa kwa rafiki yake Malik. Jabiri alionywa na jeshi lake kwamba mipango yake ingetibuka kwa sababu wao walijua kwamba Mikidadi alikuwa shujaa ambaye angeleta balaa kwa yeyote aliyethubutu kumchukua Mayasa. Ukweli ni kwamba Mikidadi alikutana na askari waliokuwa mbioni kumchukua Mayasa kwa mume wake wa kupangiwa, Malik. Vita vikali vilizuka baina ya Mikidadi na

askari. Mwishowe, Mikidadi aliwashinda na kumwendea Mayasa ambaye alikuwa na heri kusema:

4

UMM

Wakanioza Maliki
Wala mimi simtaki
Illa nafuata haki
ya idhini ya abia (ub. 551)

Sasa upigane nao
uwashinde wende zao
utwae mali zao
nami upate nitwae (ub. 552)

Matokeo ya vita hivyo ni kuwa Mikidadi aliwaua wote na hatimaye akapata nafasi ya kumchukua mke wake Mayasa. Wawili hao walihimizana na kufarijiana kwa huba. Katika maelezo ya hapo juu (beti 551,552) tunaona kuwa matukio katika kisa cha Mikidadi na Mayasa yanaunda hadithi ambayo ina sehemu za mwanzo, kati na mwisho. Beti hizi, zinazodhihirisha usimulizi wa ki-utendi ni baadhi ya beti zinazounda sehemu ya kati ya kisa chenye.

Mazungumzo ya ki-utendi aidha yanaendelea baina ya Mikidadi, Mayasa na Ali (Imani) kutokea beti 590-628. Ali ni mume wa Fatuma ambaye alikuwa na taji lililomtamanisha Mayasa hivyo kumfanya Mikidadi kupigana na Ali kusudi apate taji hilo ili ampelekee mkewe Mayasa. Vita baina ya Mikidadi na Ali vilizuka na kwa mara ya kwanza, umahiri wa Ali katika vita ulimtisha hasa alipomweleza kwamba yeye (Ali) ni ‘Simba wa Mungu anayeharibu miji na vitongoji na kuwa anawaua wapendanao.’ Mapigano yaliendelea na Mayasa alipomwona mumewe akilegea, alijitolea kwenda mwenyewe kupigana na Ali, jambo lililomfanya Mikidadi kutia bidii zaidi katika vita. Mayasa, kwa upande wake, akamsihi Ali kutomwua mumewe, japo kwa kumlimbikizia sifa. Maneno yake yalimgusa Ali na akalegea katika vita. Beti zifuatazo zinaeleza mazungumzo yanayoripotiwa ki-utendi kati ya Mayasa na Ali:

5

UMM

Akatamka Mayasa

Ewe samba mnafisi
Simtinde kwa upesi
Laala akalekea (ub. 620)

Mayasa rejea kwako
utilize moyo wako
hana dhara mume wako
Mayasa akarejea (ub. 623)

Katika majibizano yaliyoendelea, Mayasa katika ubeti wa 620, anamshauri Ali asiwe na haraka kumwua Mikidadi kwa sababu tayari alikuwa amechoka na angejiuzulu katika mapigano hayo. Ushauri huo ulimtuliza Imamu Ali ambaye alimwachilia Mikidadi na kumweleza Mayasa kuwa mume wake alikuwa salama (ubeti 623). Hata hivyo, Imamu Ali alipoona kwamba hangemshinda Mikidadi, aliamua kumsilimisha pamoja na mkewe Mayasa. Hivyo Mikidadi na Mayasa wakasilimu na baada ya kufunzwa maombi na masharti ya dini ya Kiislamu wakaachwa kwenda zao nyumbani. Tangu siku hiyo wakawa marafiki wa Imamu Ali.

Usimulizi wa Nafsi ya Kwanza katika UG

Utendi huu unabainisha mitindo miwili ya kisimulizi ambazo ni usimulizi wa nafsi ya kwanza na nafsi ya tatu. Kwanza kabisa, ni muhimu kuelewa kwamba UG una wahusika wengi (hasa wa kiungu) ambao huenda wakakanganya mtiririko wa simulizi. Hata hivyo, simulizi inahusu hasa wahusika wakuu `wawili, Gilgamesh na Enkidu. Vilevile, kuna wahusika wa kike, Shamhat na Ishtar ambao wanachangia katika kuendeleza simulizi ya UG. Wahusika wengine wajenzi katika UG ni Humbaba, mlinzi wa msitu wa Seda na Utnapishtim. Utnapishtim ni mhusika aliyekuwa na uwezo wa kutunza maisha ya binadamu baada ya gharika iliyowaangamiza wanadamu na wanyama. Hivyo, Utnapishtim alijua ‘siri ya kifo’.

Katika UG, mbinu ya usimulizi wa nafsi ya kwanza imejitokeza katika sehemu mbalimbali za utendi; mwanzo, kati na mwisho japo kwa kubadilishana zamu na mbinu nyingine. Ufafanuzi wa Fludernik (2009) kuhusu usimulizi wa nafsi ya kwanza unaeleza kuwa ni aina ya usimulizi unaolenga matukio yanayosisimua. Anataja kwamba msimulizi wa nafsi ya kwanza anajidhihirisha kama msimulizi anayepatikana sasa hivi, wakati wa masimulizi na aliyekuwepo wakati matukio yanapoendelezwa katika usimulizi. Kwa sababu hiyo, msimulizi wa nafsi ya kwanza anakuwa kama mhusika kwani yeye hutambulika katika msuko wa hadithi. Mwanzoni mwa utendi tunapata msimulizi anayefafanua sifa za mhusika Gilgamesh. Mbinu ya usimulizi inayotumika hapa ni ya nafsi ya kwanza. Msimulizi anamsifu Gilgamesh kwa kumlimbikizia sifa za kishujaa na za kiungu katika mistari ifuatayo:

6

UG

*(He who has seen everything I will make known to the lands
I will teach about him who experienced all things alike
Anu granted him the totality of knowledge of all
No later king or man ever equaled) (Tablet 1:1)*

“Nitafahamisha nchi yote, kumhusu yeye aliyeyaona yote
Nitatoa mafundisho kumhusu yeye aliyeyapatia mambo yote
Anu alimtunuku ukamilifu wa ufahamu wa yote

Hakuna mtu au mfalme wa baadaye aliyefikia utukufu wake
(Kibao cha 1:1) Tafsiri Yangu (MT)

Katika UG, mbinu ya usimulizi ya nafsi ya kwanza imetumika katika sehemu za mwanzo, kati na mwishoni mwa utendi. Usimulizi wa nafsi ya kwanza unaendelezwa na msimulizi wakati anaonekana kushuhudia matendo ya Gilgamesh na Enkidu walipokuwa wakikabiliana na Humbaba, mlinzi wa msitu wa Seda. Msimulizi anatupa mazungumzo yaliyoendelezwa na wahusika wale wale, yaani, Enkidu na Gilgamesh katika Kibao cha IV: 17. Kwa mfano, Gilgamesh anasema (*“Why, my friend, we... So wretchedly? We have crossed all the mountains together...”*) (Kwa nini rafiki yangu tuta...ovyo hivyo. Tumeivuka milima yote kwa pamoja). Dondoo hili linaonyesha kuwa msimulizi amechukua nafasi ya mhusika. Hivi ndivyo anadai Mohochi (khj) kwamba mbinu hii inawasilisha hadithi kama ambayo imesimuliwa na mmoja wa wahusika wake. Katika UG, mbinu hii inatumika kwingi hasa inapozingatiwa kuwa utenzi wenyewe ni mrefu. Katika kibao cha kumi na moja, msimulizi anaeleza kuhusu hadithi ya mafuriko. Masimulizi hayo yanafanywa kwa kutumia mbinu ya nafsi ya kwanza. Anasema:

7

UG

*(I fell to my knees and sat weeping,
Tears streaming down the side of my nose...
When a seventh day arrived,
I set forth a dove and released it.....
I sent forth a swallow and released it...
I sent forth a raven and released it.....(Tablet XI: 46)*

Nilipiga magoti na kukaa nikiomboleza
Machozi yalinibubujika na kuteremka
Kando ya pua yangu
...siku ya saba ilipofika, nilimtuma njiwa na kumwaachilia...
nilimtuma mbayuwayu na nikamwachilia...
nilimtuma kunguru na nikamwachilia...Kibao cha XI: 46) (MT)

Mistari iliyotangulia inaonyesha kwamba msimulizi hapa ni mhusika kama wahusika wengine katika hadithi. Inakuwa vigumu kuyatenganisha mawazo ya mwandishi au mtunzi wa kazi husika na yale ya msimulizi ambaye ni mshiriki katika msuko wa hadithi. Kwa mfano, maneno katika mstari wa kwanza ‘*Nilipiga magoti na kukaa nikiomboleza*’ yalisemwa na mhusika Gilgamesh alipomwomboleza rafiki yake Enkidu. Madai ya Fludernik (2009) kuwa usimulizi wa nafsi ya kwanza ni aina ya usimulizi unaolenga matukio yanayosisimua yanadhihirishwa katika *Utendi wa Gilgamesh*.

Usimulizi wa Nafsi ya Kwanza katika SS

Usimulizi unachukua mkabala wa nafsi ya kwanza katika Waamuzi 14 vifungu 12-13. Mhusika mkuu, Samsoni, ni mshiriki katika matukio yanayoendelezwa katika

hadithi. Baada ya Samsoni kupewa Mtimna kuwa mkewe alifanya karamu kama ilivyokuwa desturi. Vijana walikusanyika kwa ajili ya karamu hiyo na Samsoni akawategea kitendawili.

8

SS

Samsoni akawaambia,

Mimi nitawategea ninyi kitendawili, Kama mnaweza **kunionesha** katika hizo siku saba za karamu, na kukitambua, ndipo hapo **nitawapa** mavazi thelathini ya kitani na mavao mengine thelathini (Waamuzi 14: 12).

Mofu (ni) na (mimi) zimetumika kama viwakilishi vya nafsi ya kwanza. Msimulizi hapa amegeuka na kuwa mhusika katika hadithi yake. Mkewe Samsoni, vilevile, amekuwa msimulizi mhusika pale ambapo anamsihi mumewe kumtegulia kile kitendawili kusudi asiangamizwe kwa kuteketezwa moto na watu wake. Mbinu ya nafsi ya kwanza inapotumika katika hadithi, inaleta uyakinifu katika simulizi. Katika Waamuzi 14:16, mazungumzo baina ya Samsoni na mkewe yanaendelezwa kwa njia ya kimapokezano. Katika hali hii, kila mmoja anachukua nafasi ya kuwa msimulizi na mhusika wakati moja. Mkewe Samsoni alilia siku saba mbele ya mumuwe na hatimaye Samsoni alikubali kumtegulia kile kitendawili, kisha akaenda kuwaeleza watu wake. Hata hivyo, Samsoni alijua kwamba mkewe ndiye aliwapa jawabu na hivyo akapandwa na roho. Hasira zikamwaka na akawapiga wanaume thelathini waliokuwa pale Ashkeloni. Baada ya kufanya hivyo, Samsoni alienda nyumbani kwa wazazi wake na mkewe akaozwa rafiki yake aliyekuwa kwenye karamu ya ndoa.

Kisa cha mkewe Samsoni kinaendelezwa katika Waamuzi sura ya (15). Msimulizi anaeleza kwamba Samsoni aliona heri kwenda kwa mkewe na kumchukulia zawadi. Samsoni anazungumza peke yake. Hii ni mbinu ya uzungumzi nafsi iliyotumika ili kukuza zaidi kisa chake Samsoni na hali kadhalika kuonyesha hali ya upweke alikuwamo Samsoni. Alipokata kauli kwenda kwa mkewe, alisema “nitaingia chumbani kwa mke wangu”. Tungo hii inaonyesha kusononeka kwake Samsoni, baada ya kukosa kwenda na mke wake hadi nyumbani kwao. Alipofika kwa mkewe baba mkwe wake alimkataza kuingia chumbani kwa sababu tayari alikuwa amemwoza mwanamke yule mtu mwingine.

Usimulizi wa Nafsi ya Tatu katika UFL

Sawa na usimulizi wa ki- utendi, matumizi ya usimulizi wa nafsi ya tatu ni dhahiri. Katika mbinu hii vilevile, msimulizi anasimulia matukio ambayo hakushiriki (Wamitila 2003, Mazrui na Syambo 1992). Aina hii ya usimulizi hubainishwa kwa matumizi ya viambishi vya nafsi ya tatu (a), (wa) na (yeye). Viambishi hivi huashiria kwamba msimulizi hakushiriki katika hadithi. Usimulizi wa aina hii vilevile hutambulishwa na matumizi ya (ali-) kuashiria wakati uliopita. Hili linaonyesha kuwa yale yanayosemwa katika hadithi yanahusu mtu tofauti na

msimulizi. Mbinu hii ya usimulizi ndiyo inayochukua sehemu kubwa katika simulizi ya UFL. Kwa mfano, katika beti chache zifuatazo, msimulizi anaonyesha sifa za Fumo Liyongo na maamuzi ya Wagalla kumhusu. Msimulizi anaeleza:

9

UFL

Liyongo akikabili
Ndiye kenenda rijali
Alikwenda siku mbili
Na ya pili ni kungiya (ubeti26)

“Twaitaka mbeu yake
Nasi kwetu tuipeke
Kwa furaha tumuweke
Apate kutuzaliya” (ubeti 41)

Katika beti hizi, msimulizi anaonyesha kwamba Fumo Liyongo alikuwa kijana wa ajabu aliyetenda mambo ya kiajabu. Msimulizi anaeleza kuwa alichukua muda wa siku mbili tu kwenda mwendo ambao ungechukua siku nne kwa mtu wa kawaida. Sifa hii ya kipekee ndiyo iliwafanya Wagalla kutamani mbegu za Fumo Liyongo. Walitamani kuwa na mtu kama Fumo Liyongo na hivyo wakataka awazalie. Simulizi yenyewe inaendelezwa kwa njia inayomtamanisha msomaji kutaka kujua yale yaliyojiri kitendo baada ya kitendo.

Mohochi (2000) anaelezea mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu kuwa mwandishi anajikita zaidi katika mhusika mmoja tu. Anajibana na kujipunguzia anayoyafahamu kwa kudhihirisha ufahamu wa mhusika mmoja peke yake. Anaendelea kutaja kwamba mwandishi haonyeshi kuwafahamu wahusika wake wengine. Mbinu hii aidha imetumika katika UFL. Mwandishi anatumia mbinu hii kwa “upendeleo” ili kuonyesha msisitizo alio nao kwa mhusika wake mkuu ambaye ni Fumo Liyongo. Anaendeleza simulizi kwa kuonyesha mfuatano wa matukio katika UFL. Beti zifuatazo zinaonyesha kuwa masharti yaliyotolewa na Sultani ya kutaka mbegu za Fumo Liyongo yalitimia. Beti 45 na 46 zinafafanua:

10

UFL

Sharuti wakatimiza
Liyongo wakamuoza
Kwa furaha na kuteza
Nyumbani akaingiya (ub. 45)

Mke katukuwa mimba
Akazaa mwane simba
Mwanamume wa kutamba
Mwane Liyongo sikiya (ub. 46)

Beti 45 na 46 zinakamilisha matamano ya Wagalla kupata mbegu ya Fumo Liyongo jinsi ilivyoonyeshwa katika ubeti 41. Hii ni moja kati ya sifa za kuonyesha mfuatano wa matukio katika hadithi, hivyo kuzua usimulizi katika tendi.

Usimulizi wa Nafsi ya Tatu katika UMM

Katika beti za mwanzo (1-10) mtunzi (msimulizi) anaanza kwa kuutambua uwezo wa Mola katika maisha yake. Mtunzi, ambaye ni msimulizi katika UMM, anaeleza hivi katika beti tatu 1, 7 na 8. Anaomba kibali kutoka kwa Mungu aweze ‘kusoma’ hadithi. Mtunzi anasadiki ukuu wa Mola kwa kutaja kuwa ni lazima afanye hivyo ili asije akahesabiwa makosa kwa kutomtambua Mola. Mtindo huu umezoelewa kwa kuwa ni jambo la kawaida kwa kila atungaye utenzi kumtambua Mungu amaye huwapa wanadamu uwezo wa kutunga (Allen, 1971). Usimulizi wa nafsi ya kwanza, kama tulivyotangulia kutaja, unahusisha msimulizi katika matukio yanayoendelezwa katika hadithi. Matumizi ya vivumishi vya sifa “ni” ni dhihirisho kwamba msimulizi anahusishwa na matukio katika simulizi.

Mbinu iliyotumika kwa upana katika UMM ni mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu. Katika mbinu hii, msimulizi huripoti yale yaliyotukia katika hadithi. Genette (1980) anaita mbinu hii *heterodaigesia (heterodiegetic)*. Anafafanua mbinu hii kama inayotumiwa kutambulisha sauti ya msimulizi. Fludernik (2009) akielezea nadharia ya naratolojia inayohusishwa na Genette (khj), anatambua kuwa usimulizi wa ki-heterodaigesia hutumika kuonyesha utengano wa msimulizi na ulimwengu wa kibunilizi. Anaeleza kwamba usimulizi wa aina hii hubainika kwa kutumia vivumishi vya sifa ‘a’, ‘yeye’ au ‘wao’.

Katika beti za 11- 16, msimulizi anaeleza kuhusu mhusika Mikidadi. Anataja kwamba Mikidadi alipofiwa na baba yake, hakurithi chochote na ilimbidi aende kuishi na mjomba wake (Turadi) kusudi amchungie mbuzi. Hili linaonyesha umaskini aliokuwa nao Mikidadi, kiasi cha kukosa kupata hata mke. Mikidadi, vilevile, alikuwa na mjomba wa pili Jabir, aliyekuwa na msichana mrembo kwa jina Mayasa. Urembo wa Mayasa ulisikika kwa mbali na karibu, hivyo kila mtu alitamani kumwoa. Waarabu walikusanya mali nyingi na kufunga safari kwenda kwao kumposa. Hata hivyo walikutana na masharti kwamba kila aliyetaka kumwoa Mayasa ilikuwa ni sharti apigane naye, mapigano ya kifo. Yule atakayemshinda (Mayasa) angekuwa mume wake. Msimulizi anaeleza:

11

UMM

Aliambia shuruti
Mume mtaka binti
Akhitarie mauti
Ndiyo aliyonambia (ub.31)

Shoti apigane naye
Hiyo ndiyo shartiye

Na mtu amshindaye
Ndiye mume wa kuoa (ub.32)

Mbali na kufafanua masharti yaliyotolewa na Mayasa katika beti 31 na 32, msimulizi anaonyesha kwamba kuna mazungumzo yanayoendelea kati ya Mayasa, baba yake, Jabir na wale waliotaka kumposa. Hivyo usimulizi unabainisha mazungumzo baina ya wahusika. Hata hivyo, mazungumzo haya yanasimuliwa katika tendi. Wamitila (2008) anaeleza aina hii ya mazungumzo ya kishairi "...kuna mazungumzo ambayo hutokea baina ya wahusika lakini ambayo yanafungamanishwa na hadithi ya shairi kama inavyotokea katika tenzi na tendi nyingi". Mazungumzo yenyewe huwa yamesimuliwa. Kisa hiki kinaendelea kuonyesha juhudi za Mikidadi za kumposa Mayasa na vilevile masharti ya Mayasa kwa mume atakaye kumwoa. Wawili hao walipigana na hatimaye kila mmoja akapendezwa na mwenzake.

Baada ya kuridhika kuwa Mikidadi ndiye mume aliyemtaka, Mayasa akamweleza baba yake ambaye alikuwa bado hajaridhika kwani alitaka bintiye aolewe na angalau mtu tajiri. Mayasa anakataa mtu mwingine isipokuwa Mikidadi. Jambo hili linamfanya baba yake kumtengea Mikidadi mahari huku akitakikana kutimiza azma yake katika muda wa miezi mitatu. Mikidadi anafanya bidii kutafuta mali kwa udi na uvumba. Anakutana na askari jeshi wa Sultan na anawanyang'anya mali yote waliyokuwa nayo. Habari za Mikadadi zilienea na waliporudi kwa Sultan na ripoti hiyo, Sultani anashangaa jinsi jeshi lake lilivyoshindwa na mtu mmoja (beti 352 na 353). Mikidadi anaendelea kutafuta mahari kwa kupigana vita na kila mpita njia. Kwingine, alipigana na askari elfu moja walioteuliwa na Sultan kusudi aone ujasiri na ushujaa wa Mikidadi. Wawili hao (Sultan na Mikidadi) wanawekeana miadi hivi kwamba atakayeshindwa atanyang'anywa mali yake yote. Vita vilipoanza Mikidadi anawashinda wote. Sultan anashangaa huku akifurahishwa na Mikidadi, jambo lililomfanya kumpatia chochote alichohitaji. Hivyo basi Mikidadi alipata mali ya kutosha kumpelekea Jabiri kama mahari.

Katika sehemu ya mwisho wa utendi, usimulizi unaendelea katika nafsi ya tatu kwa kuelezea habari za Mikidadi na Jabir. Jabir aliposikia kuwa Mikidadi amerudi na kwamba amemtwa Mayasa kuwa mkewe aliingiwa na hofu sana ingawa alimpokea Mikidadi kwa kumfanyia karamu. Katika beti 667- 675 msimulizi anaonyesha hila za Jabir za kumwua Mikidadi. Jabir anamwandikia Sheikh barua huku akimwelezea habari zote Mikidadi na kumwagiza amwue. Hivyo, katika sehemu hii kuna matumizi ya barua japo katika usimulizi wa nafsi ya tatu. Ili kutimiza mpango wao wa hila, Jabir alitengeneza karamu kwa Mikidadi na watu wake. Katika hali hiyo, Mikidadi alipewa pombe aliyoinywa hata akapotewa na fahamu. Hapo ndipo alifungwa kwa kamba tayari kwa mateso na mauaji.

Wakati huu mgumu ulimfanya Mikidadi kumkumbuka mama yake (Tamima). Ikawa kwamba mama alipoona hatari iliyomkabili mwanawe, aliharakisha kutafuta usaidizi. Malaika Gabrieli alitumwa na Mungu huko Medina ili kumpeleka mamaye Mikidadi kwa nabii. Beti 695-700 zinaeleza maelekezo ya Mungu kwa Malaika

Gabriel na Malaika Mikail kuhusu usaidizi waliofaa kumpatia mamaye Mikidadi. Tamima alipofika Medina alimpata Mtume Mohammed ambaye tayari alikwisha kupata habari ya Mikidadi. Hivyo basi, Mtume aliagiza Ali na Haidari kwenda upesi ili waweze kumtetea Mikidadi kabla Jabir hajamwua. Msimulizi anaeleza kuwa Mikidadi alikuwa amefungwa na alikuwa anangojea kuuawa kufikia asubuhi (beti 717-719). Masimulizi hayo yanatolewa kama ripoti, hivyo usimulizi wa nafsi ya tatu unatumika katika sehemu hii ya mwisho wa utenzi. Ali na Haidari walifika maskani mwa Jabir upesi na kupata fursa ya kumwokoa Mikidadi.

Baada ya Mikidadi kufunguliwa, vita vilianza ambapo Jabir na Malik waliuawa. Hapo Mikidadi anaulizwa iwapo angetaka kuwa gavana wa nchi hiyo au angependa kurudi kwa Mtume Muhammed ili apigane vita vya jihadi kwa niaba yake. Mikidadi, Ali na Haidari walikusanya mali yote kisha wakagawia wale waliojiunga na dini ya Kiislamu. Walifunga safari kwenda kwa Mtume aliyewakaribisha kwa kufanya karamu kubwa kwa watu wote, miongoni mwao vipofu na viwete. Katika kumalizia usimulizi, msimulizi anataja kwamba amehitimisha hadithi ya Mikidadi na Mayasa na akawataka waliosikiliza (au kusoma) waendeleze kwa kizazi kingine. Tunapata hayo katika beti za mwisho.

12

UMM

Kisa utendi wa vita
simulia yaliopita
hijazi yenye matata
jamaa nimewambia (ub. 777)
Nami mwenye kuradidi
Ismu yangu Saidi
wa Abdalla Masudi
Jina langu nawambia (ub. 778)

Beti za mwisho zinaashiria mwisho wa simulizi na msimulizi anajitambulisha. Maneno katika beti 777 na 778 ni ishara kuwa msimulizi amehitimisha kisa chake. Inabainika kwamba mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu inatumika hasa katika usimulizi wa ngano katika fasihi simulizi. Hivyo, UMM ni usimulizi (utenzi) ambao umetumia kwa upana mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu.

Usimulizi wa Nafsi ya Tatu katika UG

Mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu katika UG imetumika kuonyesha kuwa msimulizi hakuwa mshiriki katika matukio yaliyotokea. Mbinu hii imetumika katika sehemu kadhaa katika utendi. Kwa mfano, katika kibao cha V ukurasa 18, tunasikia sauti ya msimulizi katika mistari ifuatayo:

13
UG

*...They stood at the forest's edge,
gazing at the top of the Cedar Tree,
gazing at the entrance to the forest,
where Humbaba would walk there was a trail...*

*(Walisimama pembeni mwa msitu,
wakitazama kilele cha mti wa mkangazi,
wakitumbulia macho kiingilio cha msitu.*

Palikuwa na alama kila ambapo Humbaba alitembea...) (Kibao V:18)

Msimulizi anaonyeshwa kama aliyeshuhudia matendo yaliyotendeka katika hadithi, utadhani walikuwa wameandamana na wahusika waliotajwa (Gilgamesh na Enkidu). Anaonyesha kutoshiriki katika matukio kwa kutaja kwamba ‘*walisimama pembeni*’. Aidha, msimulizi anasimulia kile alichoona kwa kueleza kuwa ‘*Palikuwa na alama kila ambapo Humbaba alitembea...*’ Msimulizi anaripoti kuwa aliona nyayo za Humbaba kwani kila Humbaba alipokanyaga, kulikuwa na alama. Katika sehemu nyingine, mbinu hii inabainika katika Kibao VII:29. Maneno yaliyotumika yanamtambulisha msimulizi aliyeshuhudia masaibu ya mhusika, Enkidu, hivyo kuelezea yaliyotokea. Katika usimulizi wa nafsi ya tatu vilevile, usimulizi huhusisha hadithi. Maneno yaliyokolezwa, kwa mfano *yule Enkidu...kitandani mwake*; yanaonyesha kwamba kuna kisa fulani kinachozungumziwa ambacho kinamhusisha mhusika Enkidu. Katika muktadha huu, msimulizi anafafanua kwamba afya ya Enkidu ilizidi kudhoofika baada ya kukabiliana na Humbaba akiwa na rafiki yake Gilgamesh msituni. Mapambano kati yake na Humbaba yalichangia kudhoofika kwa afya yake hivyo kulala tu kitandani mwake. Usimulizi wa nafsi ya tatu umetumika pakubwa katika UG kuelezea kisa cha Gilgamesh, mhusika mkuu katika *Utendi wa Gilgamesh*.

Usimulizi wa Nafsi ya Tatu katika SS

Simulizi ya Samsoni inatokea wakati ambapo Waisraeli walikuwa wamemuasi Mungu. Waisraeli walikuwa wametenda mabaya na hivyo Mungu akawaadhibu kwa kuwaweka katika mikono ya Wafilisti kwa muda wa miaka arobaini (Waamuzi 13:1). Hivyo basi, Samsoni ndiye alikuwa mwamuzi wa kumi na tatu na wa mwisho katika historia ya Waamuzi wa wana wa Israeli. Ingawa mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu ilitumika pakubwa katika SS, kisa cha Samsoni kinaanza kwa mtindo wa usimulizi wa kinathari. Katika Waamuzi 13:2, msimulizi anasema:

14
SS

*Palikuwa na mtu mmoja wa sora,
wa jamaa ya wadani, jina lake akiitwa Manoa,
na mkewe alikuwa tasa, hakuzaa watoto*

Msimulizi anatoa maelezo ya wazazi wa Samsoni kwa njia ya hadithi. Hii ni mbinu ambayo imezoeleka katika uandishi wa riwaya katika fasihi. Aidha, ni mbinu inayotumika katika fasihi simulizi hasa katika utambaji wa hadithi. Msimulizi anatoa mtiririko wa kisa chote kwa kutoa taarifa ya yale yaliyotokea kwa kutumia mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu. Katika Waamuzi 13:3 msimulizi anaeleza mambo yatakayomfanyikia mwanamke yule. Aidha, kiumbe anayeripotiwa kumzungumzia mwanamke yule si cha kawaida kwani ni malaika. Katika mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu, msimulizi anasimulia matukio ambayo hakuyashiriki. Kwa mfano katika Waamuzi 13:8 Manoa, baba wa mtoto atakayezaliwa (Samsoni) anamwomba Mungu amtume Malaika wake kwa mara ya pili ili awafundishe jinsi wangemtunza mtoto atakayezaliwa. Hii ni kwa sababu mkewe alishapewa masharti ya kufuata kabla ya mtoto kuzaliwa na hata baada ya kuzaliwa. Ilikuwa kwamba mtoto huyo atakuwa mnadhiri wa Mungu tangu tumboni hadi kufa kwake. Kwa sababu hiyo, mama alitakikana ‘kujiweka safi’ kwa kutokunywa divai wala kileo chochote hadi wakati wa kujifungua. Aidha, mtoto atakayezaliwa asinyolewe nywele zake hadi kufa kwake.

Maelezo ya matukio yaliyofuatia hapo yanaendelezwa kwa kutumia mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu. Msimulizi anaeleza tendo la ajabu lililofanywa na Samsoni kama njia ya kulipiza kisasi. Anaeleza kwamba Samsoni alienda kuwakamata mbweha mia tatu (300) na kuchukua vienge vya moto na kuwafunga mbweha hao mkia kwa mkia. Matumizi ya mofu *a-* na *li-* ya wakati uliopita ni dhihirisho kwamba msimulizi anaeleza matukio yanayohusu mtu mwingine. Mbinu hii imetumika kwa upana katika sura za 15 na 16. Katika tukio jingine lililofuata, Wafilisti walimteketeza yule mke wa Samsoni pamoja na baba yake baada ya kugundua kwamba yeye ndiye alisababisha hasira za Samsoni za kuwachomea ngano. Mara hiyo Samsoni tena alikasirika kwa sababu ya mauaji ya mkewe, na kuwaahidi Wafilisti kwamba wangejuta. Katika hali ya kulipiza kisasi, Samsoni aliwaua Wafilisti elfu moja kwa kutumia mfupa wa taya ya punda jinsi inavyoelezwa katika (Waamuzi 15:15-16). Katika sura 16, mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu inazidi kutumika. Katika mwanzo wa sehemu hii, msimulizi anaonyesha wanawake wawili walioshika makini ya Samsoni, mmoja ni kahaba asiyetajwa kwa jina na wa pili ni Delilah. Vifungu hivi, vinasimulia hadithi ya mwanamke kahaba aliyependwa na Samsoni. Msimulizi anaeleza kwamba Samsoni alipoenda Gaza, alimwona mwanamke kahaba na akaingia kwake. Watu wa Gaza walipojua kwamba Samsoni alikuwa pale, walimzingira wakiwa na nia ya kumwua asubuhi. Hata hivyo, Samsoni aliamka usiku wa manane akaishika milango ya lango kuu la mji, akaingia na vizingiti vyake akavitwika mabegani hadi mlimani.

Baada ya matukio hayo, Samsoni alimpenda tena mwanamke kwa jina Delila. Wakishajua kwamba Delila amekuwa mke wa Samsoni, hivyo, wakuu wa Wafilisti walimshauri Delila kumbembeleza mumewe ili apate kujua siri za nguvu zake. Delila hivyo basi alianza kazi yake ya kumrairai Samsoni kusudi ajue kiini cha nguvu zake. Mazungumzo baina yake na Samsoni yanasimuliwa katika vifungu 6-

15. Msimulizi anaonyesha matukio mawili ambayo Samsoni alifungwa kwa kamba lakini alizikata zile kamba kama akatavyo uzi (Waamuzi 16:7-11).

Mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu inatumika katika mazungumzo yanayohusisha Samsoni, Delila na Wafilisti. Delila aligundua kwamba Samsoni hakumweleza ukweli na aliendelea kumsumbua kwa maneno yake kila siku. Kwa sababu hiyo, Samsoni aliona heri kumweleza mkewe ukweli kuhusiana na nguvu zake. Katika Waamuzi 16:17, usimulizi wa nafsi ya tatu (horomo) umetumika. Katika aina hii ya usimulizi, wahusika wanazungumza wenyewe pasipo kuingiliwa na mtunzi/msimulizi. Katika *Simulizi ya Samsoni*, mbinu hii imetumika katika sehemu ya mwisho ambapo Samsoni, Delila na Wafilisti wanazungumza. Katika Waamuzi 16:18, Delila anawaambia Wafilisti, “Njoo huku mara hii tu, maana ameniambia yote aliyo nayo moyoni mwake”. Katika tukio hilo, wakuu wa Wafilisti walimwendea Samsoni baada ya kunyolewa vile vishungi saba vya nywele za kichwa chake na mkewe Delila, ambapo nguvu zake zilimtoka.

Sehemu ya mwisho ya *Simulizi ya Samsoni* inaeleza jinsi Samsoni aliwaua watu wengi, yeye akiwemo. Mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu inaendelea kutumika. Msimulizi anaeleza mauaji yaliyotokea wakati Samsoni alimlilia Mungu wake kumrejeshea nguvu zake ili aweze kulipiza kisasi juu ya Wafilisti kwa ajili ya kung’olewa macho yake. Katika Waamuzi 16:29, msimulizi anasema:

15 SS

Kisha Samsoni akazishika nguzo mbili za katikati ambazo nyumba ile ilikaa juu yake, akazitegemea, moja kwa mkono wake wa kiume na moja kwa mkono wake wa kushoto...Akainama kwa ng uvu zake zote, ile nyumba ikawaangukia hao wakuu, na watu wote waliokuwa ndani yake (Waamuzi 16:29).

Matumizi ya mofu *ali-* na *aka-* katika kifungu hiki inaonyesha kwamba msimulizi hajahusika bali ni masimulizi yanayohusu mtu mwingine. Mhusika anayezungumziwa ni Samsoni, ambaye ni mhusika mkuu katika simulizi. La kustaajibisha ni kwamba Samsoni aliwaua watu wengi wakati wa kufa kwake kuliko wale aliowaua wakati wa uhai wake. Simulizi inafikia tamati kwa kutaja maziko ya Samsoni, katika kiwanja cha kuzikia cha Manoa, baba yake. Msimulizi anatamatisha kwa kueleza kuwa Samsoni alikuwa Mwamuzi wa Israeli kwa muda wa miaka Ishirini.

Hitimisho

Makala haya yamechunguza mwingilianomatini wa kisimulizi katika *tenzi za Fumo Liyongo, Mikidadi na Mayasa, Gilgamesh na Simulizi ya Samsoni*. Imebainika kwamba simulizi katika matini teule zinadhihirisha mtiririko wa matukio ya kiajabu yanayotokea katika tungo hizo. Mbinu za kisimulizi zilizotumika zinawiana hivyo kuonyesha mwingiliano wa kisimulizi. Mbinu ya usimulizi wa ki-utendi imetumika katika UFL na UMM. Usimulizi wa nafsi ya kwanza umejitokeza katika

UG na SS. Mbinu ya usimulizi wa nafsi ya tatu imedhihirika katika matini zote nne. Matini zilizohakikiwa zimeonyesha kuwa usimulizi katika utanzu wa ushairi unatumika sawa na kazi nyingine za kinathari.

Marejeleo

- Allen, J.W.T (1971). *Tendi: Six examples of a Swahili classical verse form with translations and notes*. Nairobi: Heinemann.
- Allen, G. (2000). *Intertextuality*. New York: Routledge.
- Arege, T I. (2012). Narration in Swahili Narrative Poetry: An Analysis of Utenzi wa Rasi'Lghuli. Tasnifu ya Uzamifu (Phd), Chuo Kikuu cha Nairobi.
- Biblica-Africa. (2015). *Neno: Biblia Takatifu*. Nairobi: Biblica Inc.
- Eagleton, T. (1983). *Literary Theory: An Introduction*. Cambridge: Blackwell. Fasihi" Katika *Swahili Forum* 20 u.k. 48-66.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Oxford Library of African Literature.
- Gabel, J. (1996). *The Bible as Literature: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse*. New York: Cornell university press.
- Jilala, H. (2016). *Misingi ya Fasihi Linganishi: Nadbaria, Mbinu na Matumizi*. Dar es Salaam: Daud Publishing Company.
- Kovacs, M. G. (1998). *The epic of Gilgamesh*. Toronto: Stanford University Press.
- Kristeva, J. (1986). "Word, Dialogue and Novel". In: Toril Moi ed. *The Kristeva Reader*. Oxford: Blackwell, pp. 35-61
- Madumulla, S. (2009). *Rimaya ya Kiswabili: Nadbaria, Historian na Misingi ya Uchambuzi*. Nairobi: Phoenix Publishers
- Mohochi, E. S (2000). "Usimulizi wa Riwaya ya Nyongo Mkalia Ini" katika *Nordic Journal Africa studies* vol. 9 (2) 49-59
- Mulokozi, M. M. (2002). *The African Epic Controversy: Historical, Philosophical and Aesthetic Perspectives on Epic Poetry and Performance*, Dar es Salaam: Mkuki Na Nyota Publishers.
- Mulokozi, M.M. (Mh.) (1999). *Tenzi Tatu za Kale*. Dar es Salaam: TUKI.
- Ruo, K.R. (1989). *Nguzo za Ushairi wa Kiswabili*. Nairobi: Macmillan.
- Shitemi, N. L. (2010). *Ushairi wa Kiswabili Kabla ya Karne ya Ishirini*. Eldoret: Moi University Press.
- Wafula, R. na Njogu, K. (2007). *Nadbaria za Uhakiki wa Fasihi*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- Wamitila, K.W. (2003). *Kamusi ya Fasihi, Istilabi na Nadbaria*. Nairobi: Focus Publishers.
- Wamitila, K. W. (2008). *Kanzi ya Fasihi: Misingi ya Uchanganuzi wa Fasihi*. Nairobi: Vide-Muwa Publishers.